

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАДИЦІЇ ОБОРОННОГО БУДІВНИЦТВА КИЇВСЬКОЇ РУСИ В ДЕРЕВ'ЯНІЙ АРХІТЕКТУРІ XV—XVII ст.

Традиції давньоруської фортифікації домонгольського часу в оборонному будівництві наступних століть становлять значний інтерес як в плані історії техніки, так і в плані конкретизації спадкоємних зв'язків між двома різними періодами в історії Східної Європи. Це питання в літературі ще не порушувалось, хоча наявні матеріали дозволяють звернути на нього увагу.

Основним елементом давньоруських укріплень X—XIII ст. була стіна з одного або кількох рядів дерев'яних зрубів. В останні роки залишки таких укріплень найповніше вивчено розкопками валів на давньоруських городищах в Середньому Подніпров'ї. Звичайно в оборонних валах знаходять як зруби (городні), засипані землею, так і зруби, які спочатку були порожні (кліті). Наявність клітей встановлено на ряді давньоруських городищ-фортець. Вали з городнями характерні переважно для давньоруських міст. Незалежно від характеру зрубів у насипу валу (наявності в ньому городень або клітей), на його поверхні всі зруби були порожні, утворюючи суцільну стіну з окремих приміщень-клітей¹.

Цей же тип укріплень був поширений у післямонгольський час на території сучасної УРСР. В описах середини XVI ст. основні складові частини дерев'яних стін українських замків мають назву городень та клітей². Про характер оборонних стін українських замків є археологічні відомості. На городищі літописного замку Сокилець, розташованому на Південному Бузі, у 1961 р. по краю двору відкрито залишки оборонної стіни кінця XIV—початку XV ст., побудованої з одного ряду зрубних приміщень-клітей³. Аналогічні до давньоруських городні і кліті з речовим матеріалом XVI—XVII ст. досліджено в 1963 р. у земляному валі на городищі, розмитому Кременчуцьким морем на території колишнього с. Жовнино в нижній течії р. Сули⁴.

Для центральних районів Європейської частини СРСР відсутні достовірні відомості про наявність у XV—XVII ст. оборонних стін, що мали вигляд суцільного ряду приміщень-клітей. Узагальнюючи дані XV—XVI ст., П. О. Раппопорт дійшов висновку, що в цих районах основним типом укріплень була стіна з так званих косих тарас. Останні являли собою засипані землею трапецієвидні в плані зруби з довгою зовнішньою і короткою внутрішньою стінками; вузькі проміжки між двома суміжними тарасами призначались для розміщення стрільців та гармат під час бою⁵. Стіни з косих тарас, заповнених всередині землею, були характерні також для зрубних укріплень Засічної лінії XVI—XVII ст.⁶ Цей конструктивний тип укріплень, безперечно, виник

¹ Про конструкцію давньоруських укріплень X—XIII ст. див. М. П. Кучера. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї.— Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 180—189.

² Дані про дерев'яні укріплення українських замків за описами середини XVI ст. див. М. Грушевський. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. Окрема відбитка з журналу «Университетские известия». К., 1890, стор. 1—33.

³ М. П. Кучера. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бузі.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 202—207.

⁴ Дослідження проводили В. К. Гончаров і В. Д. Дяденко.

⁵ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв.— Материалы и исследования по археологии СССР. № 105. М.—Л., 1961, стор. 141, рис. 113.

⁶ А. В. Никитин. Оборонительные сооружения Засечной черты XVI—XVII в.— МИА, № 44. М., 1955, стор. 154, 197, 198, 206.

на території Російської держави у зв'язку з поширенням вогнепальної зброї. Не випадково термін «тараси» в писемних джерелах з'являється лише з середини XVI ст.⁷

До появи тарас на Русі існував конструктивний тип укріплень під назвою «городні», які згадуються в писемних джерелах XIV—XV ст. і пізніших часів⁸. Цілком ймовірно, що в північних районах Русі за часів Московської держави цей термін означав зруби, які не обов'язково заповнювалися землею. Неодноразові повідомлення літописів про пожежу городень⁹ свідчать про те, що вони були пустотілі¹⁰. Не дають чіткого уявлення про будову укріплень і лаконічні відомості писемних джерел про оборонні стіни деяких фортець Засічної лінії, другий поверх яких був «рублен в две стены в клетку»¹¹. Очевидно,

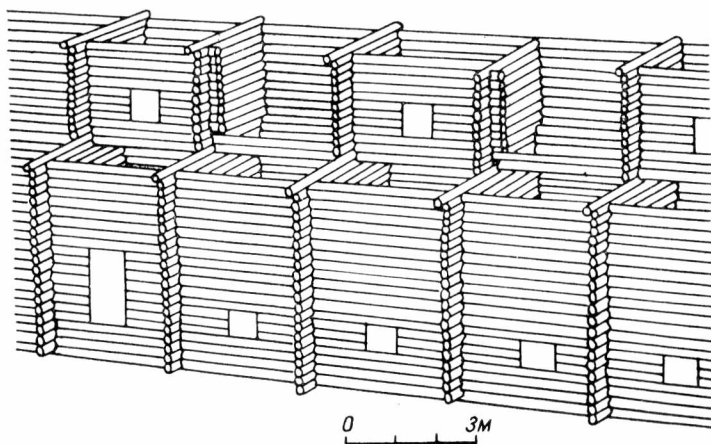

Рис. 1. Модель стіни Якутського острога (зсередини).

у даному випадку мова йде про дві паралельні стіни, поділені поперечними простінками на окремі секції-кліти, які не засипались землею, а були порожні¹². Незважаючи на лаконічність писемних даних, можна все ж таки вважати, що давня традиція в будівництві зрубних укріплень зберігалась принаймні до XVII ст. і в центральних районах Європейської частини СРСР. Безперечно, що вона займала другорядне місце у воєнному будівництві Російської держави, де процес вдосконалення дерев'яної фортифікації відбувався більш прискореними темпами.

Найбільш виразні традиції давньоруського оборонного будівництва домонгольського часу простежуються в дерев'яній архітектурі крайніх північних земель Російської держави. Наочною їх ілюстрацією є зрубні стіни фортець і монастирських огорож XVI—XVII ст., частина яких ще зберігалася до XIX—початку XX ст., а частина відома за описами та за малюнками сучасників. Так, стіни Якутського острогу, висотою понад 6 м, складались з ряду зрубних приміщень довжиною

⁷ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.—МИА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 123.

⁸ Там же, стор. 139, 140.

⁹ Там же.

¹⁰ Літописи домонгольського часу також називають зруби оборонної стіни одним терміном — городні, незалежно від того, чи були вони заповнені землею, чи залишались пустотілі. Термін кліти, що вживається в археологічній літературі для позначення пустотілих зрубів,—умовний; стосовно до оборонних споруд він у давньоруських джерелах не зустрічається.

¹¹ Наприклад, фортеця біля Столпицької брами. Див. А. В. Никитин. Оборонительные сооружения..., стор. 194.

¹² Оборонительные сооружения..., стор. 206.

по 3,2 м і мали два поверхи (рис. 1)¹³. Оборонна стіна м. Торжка, за кресленням XVII ст., була збудована з ряду двоповерхових зрубних приміщень-клітей (рис. 2)¹⁴. На плані Тихвинського монастиря оборонна стіна також зображена з одного ряду двоповерхових приміщень-клітей¹⁵. На одному з малюнків «Чертьожної книги Сибиру» (1701 р.) та на гравюрі другої половини XVIII ст. зображено м. Пелим (засноване у другій половині XVI ст.), центральну частину якого захищає стіна з одного ряду пустотілих приміщень-клітей¹⁶.

У 1946 р. в Ямало-Ненецькому національному окрузі досліджено городище, що лишилося від колишньої м. Мангазеї, збудованої на рубежі XVI—XVII ст. Навколо центральної частини городища виявлено рівчаки від зрубів стіни, збудованої з одного ряду клітей розміром в середньому 3×3 м¹⁷. У 1675 р. в іншому місці було збудовано Нову Мангазею. За кресленням 1701 р., тут також була оборонна стіна із зрубних клітей¹⁸.

Цікаво, що стіна з суцільного ряду зрубних приміщень-клітей огорожувала ряд північних монастирів і церков XVII ст., які, проте, ніколи не мали стратегічного значення. Прикладом можуть бути огорожі Ніколо-Корельського монастиря під Архангельськом (рис. 3)¹⁹, церкви в с. Ошевєнському колишньої Олонєцької губернії, Данилова Скита на р. Визі, Спаського погосту колишньої Олонєцької губернії²⁰. Ці огорожі складались з одного ряду пустотілих зрубів і, на відміну від оборонних стін фортець, будувалися без бійниць та мали невелику висоту; чотиристінні зруби нерідко чергувалися у них з тристінними; входи до зрубів іноді влаштовувалися з зовнішнього боку огорожі. Самі зруби звичайно під час базарів використовувались як приміщення для крамниць. На лінії огорож розташовувалися також дерев'яні башти — кутові і над в'їздом. Незважаючи на деякі особливості, зумовлені мирним характером церковно-монастирського побуту, у плануванні та конструкції огорож досить повно збереглися риси фортечної архітектури.

Зрубні стіни фортець та навколо монастирів і церков колишньої півночі Російської держави є єдиними пам'ятками, які донесли до нашого часу взірці дерев'яного військово-оборонного будівництва домонгольської Русі. Можна вважати, що в північних районах традиція

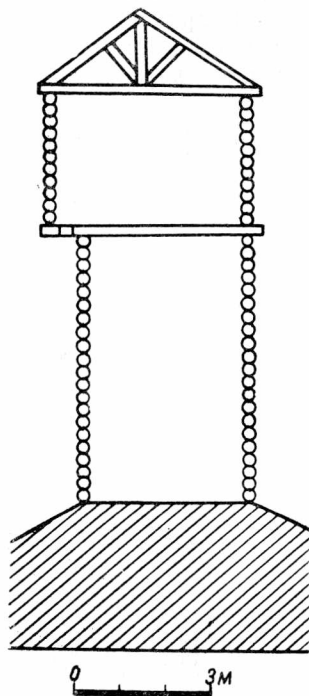

Рис. 2. Стіна м. Торжка (розріз).

¹³ Модель стіни Якутського острогу виготовлена з натурі і надіслана у 1904 р. до Археологічної комісії. Покрівлі під час виготовлення моделі на стіні вже не було (Н. В. Султанов. Остатки Якутського острога и некоторые другие памятники деревянного зодчества в Сибири.—Известия Археологической комиссии, вып. 24. СПб., 1907, табл. XI, 2, стор. 61).

¹⁴ М. Красовский. Курс истории русской архитектуры, ч. I. Деревянное зодчество. Пгр., 1916, стор. 92, рис. 96.

¹⁵ Там же, стор. 103, рис. 113.

¹⁶ Н. В. Султанов. Остатки Якутского острога..., креслення 1 на стор. 3; стор. 4, табл. II, I.

¹⁷ В. Н. Чернецов. О работе Мангазейской экспедиции.—КСИИМК, вып. XXI. М.—Л., 1947, стор. 159, 160.

¹⁸ Н. В. Султанов. Остатки Якутского острога..., стор. 70, креслення 26.

¹⁹ М. Красовский. Згадана праця, стор. 116, 117, рис. 133; 134.

²⁰ Там же, стор. 115—120, рис. 135, 137, 140.

давньоруського військово-оборонного будівництва сягає XIII—XIV ст.—початку масового освоєння цієї території руськими колоністами. Як відомо, процес заселення супроводжувався виникненням укріплених городків і, особливо, численних монастирів та скитів. Виявляється, що на Півночі збереглися не лише билини киево-руського цикла, а й архітектура давньоруського оборонного будівництва.

Слід зазначити, що зрубна конструкція дерев'яних укріплень є найхарактернішим типом фортифікації східних слов'ян. У дерев'яно-му оборонному будівництві вона виникла задовго до існування давньоруської держави²¹. В Середньому Подніпров'ї укріплення із зрубних

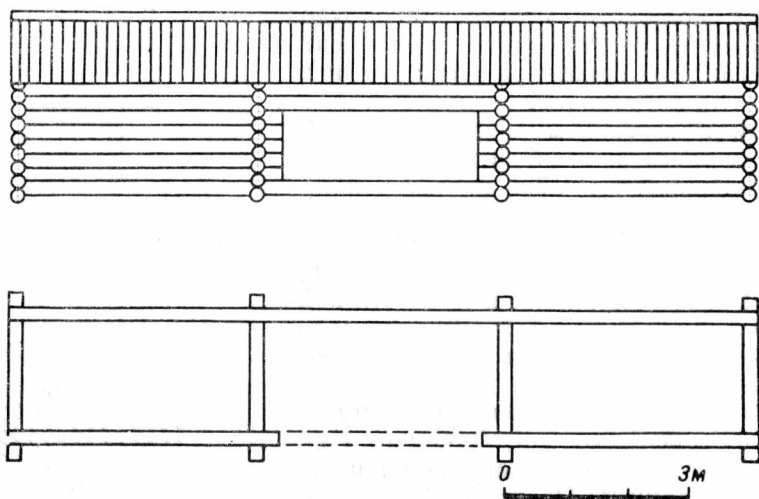

Рис. 3. Огорожа Ніколо-Корельського монастиря (зсередины). Фасад і план.

приміщень-клітей відкрито на городищах чорноліської культури ранньозалізного часу (VIII—VII ст. до н. е.). Це найдавніший тип дерев'яних зрубних оборонних споруд у Східній Європі, який набув особливого поширення в Середньому Подніпров'ї за давньоруських часів.

На території західних слов'ян найбільш масове будівництво дерево-земляних укріплень також припадає на X—XIII ст., причому тут зрубна (*izbicowa*, *kotogowa*) конструкція зустрічається порівняно рідко. На території Польщі та в межиріччі Одри і Лаби у цей час основним елементом укріплень була так звана решітчаста (*rost*) або перекладна (*przekladkowa*) конструкція, яка складалася з горизонтальних шарів деревин, покладених поперемінно впоперек і вздовж до напрямку оборонної лінії і пересипаних землею. Привертає увагу той факт, що аналогічну конструкцію укріплень відкрито у кількох випадках на території Польщі також на городищах ранньозалізного часу (друга половина I тисячоліття до н. е.)²².

Отже, відмінність між конструктивними типами дерев'яного обо-

²¹ М. П. Кучера. Про один конструктивний тип..., стор. 191—194.

²² J. Dąbrowski. *Badania na grodzisku Lecze pow. Elbląg w roku 1958.*—*Wiadomości archeologiczne*, t. XXVI, zes. 3—4. Warszawa, 1959—1960, стор. 267, 268, 271; J. Antoniewicz. *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach.*—*Światowit*, t. XXV. Warszawa, 1964, стор. 138; J. Herrmann. *Gemeinsamkeiten und Unterschiede in Burgenbau der slawischen Stämme westlich der Oder.*—*Zeitschrift für Archäologie*. Berlin, 1967, № 1, вип. 2, стор. 235; J. Herrmann. *Die früheisenzeitlichen Burgen von Podrosche, Kr. Weisswasser, und Senftenberg, in der Niederlausitz.*—*Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, Potsdam, Band 5, 1969, стор. 89—91, рис. 2—4, 10, 1.

ронного будівництва у східних і західних слов'ян відбиває досить давні місцеві традиції, що сягають часів родо-племінного ладу. Характерною особливістю дерев'яної фортифікації східних слов'ян є максимальне наближення її до житлового будівництва. Використання приміщення-кліти, як основної конструктивної форми цієї фортифікації, надає їй досить оригінальної, цілком самобутньої риси.

В узагальнюючих працях оборонні споруди із зрубних городень-клітей справедливо називають давньоруським типом укріплень. При цьому не вказується на давні східноєвропейські традиції даного типу укріплень, як не згадуються і давні місцеві традиції перекладної конструкції укріплень на території західних слов'ян. Вважається, що найпростіша основа давньоруської фортифікації — прямокутна чотиристінна камера, — була знайома для всіх слов'ян, і що цей конструктивний тип укріплень мав поширення й у західних слов'ян.

Дійсно, зрубні конструкції у вигляді камер-клітей спорадично зустрічаються і у валах західнослов'янських городищ. Проте вони тут виступають, в основному, як допоміжний, додатковий елемент перекладної та решітчастої конструкцій. Зрубна камероподібна конструкція нерідко застосовувалась, поряд з так званим «гаковим» кріпленням і звичайними палями, для скріплення деревин перекладної конструкції, що запобігало їх розповзанню.

М. Г. РАБІНОВИЧ

БУДИНОК XV ст. В БІЛГОРОДІ-ДНІСТРОВСЬКОМУ

Розкопки експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. Д. Дмитрова, а потім — А. І. Фурманської відкрили важливий район давньої Тіри і збагатили науку цікавими знахідками.

Працюючи в тісному контакті з цією експедицією, ми вивчали пізніші середньовічні шари Білгорода — Четате Албе—Аккермана. Розкопки велися у 1954 і 1958 рр. і носили розвідковий характер. Основним їх завданням було виявлення стратиграфії, співвідношення античних нашарувань з більш пізніми, встановлення наявності слов'янського і молдавського горизонтів культурного шару. Виходячи з цього, нами було закладено три невеликих розкопи¹.

В одному з розкопів (II), що містився у зовнішньому дворі фортеці, поблизу башти Пушкіна, у верхніх шарах виявлено частину насипу укріплень XVII ст., а під ним прошарок, датований монетою Стефана Великого (1457—1504) і керамікою кінця XV—XVI ст. Нижче виявлені залишки будинку. Збереглися нижні частини стін, засипані бурим супіском, а в північно-східній частині завалені штукатуркою. Під час розборки вдалося зібрати шматки штукатурки з розписом брунатною, червоною, блакитною та зеленою фарбами. Малий розмір цих фрагментів не дозволяє відновити розпис в цілому, але безсумнівно, що тут був рослинний, а можливо, і геометричний орнаменти (рис. 1, 1—5). На завалі штукатурки лежав срібний перстень-печатка з круглим щитком, на якому зображена шестипелюсткова розетка на фоні шестикутної зірки (рис. 2, 1). Привертає увагу схожість розетки з зображеннями на деяких молдавських монетах, де подібна розетка поміщена між рогами бика і, можливо, являє собою солярний знак. В самому шарі штукатурки виявлено монету Стефана Великого, кусочок золотої фольги, а безпосередньо під штукатур-

¹ Загальний огляд результатів цих розкопок див. М. Г. Рабинович. Исследование средневековых слоев Белгорода-Днестровского в 1954 и 1958 гг.— КСИИ, вып. 113. М., 1968.